

**BADIIY ASARDA LEKSIK VOSITALARNING O'RNI VA
USLUBIY XUSUSIYATLARI***Abduraxinova Charos**Sharof Rashidov nomidagi Samarqand
davlat universiteti talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy asarda leksik vositalarning o'rni va uslubiy xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Leksik birliklarning tasnifi, ularning badiiy matndagi vazifalari, shuningdek sinonimlar, antonimlar, frazeologizmlar va paremiyalarning obraz yaratishdagi roli tahlil qilinadi. Zamonaviy o'zbek tilshunosligi va stilistikasidagi ilmiy qarashlar asosida leksik vositalarning estetik imkoniyatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: leksik vositalar, badiiy matn, stilistika, sinonimiya, frazeologizm, paremiya, estetik vazifa.

Kirish

Adabiyot so'z san'ati sifatida uzoq tarixga ega bo'lib, uning bosh quroli til hisoblanadi. Badiiy asarning san'at darajasiga ko'tarila olishi, ko'p jihatdan, muallifning leksik vositalardan qanchalik mahorat bilan foydalanishiga bog'liq. Zamonaviy tilshunoslikda badiiy matn tahlili alohida yo'nalish sifatida shakllangan bo'lib, bu sohada leksik birliklarning estetik imkoniyatlari, uslubiy vazifalari va muallifning individual tilidan foydalanish mahorati kabi masalalar markaziy o'rinni egallaydi.

O'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida badiiy asar tilini o'rganishga doir bir qator muhim tadqiqotlar amalga oshirilgan. A. Berdialiyev, M. Yo'ldoshev, Sh. Rahmatullayev, L. Abdullaeva kabi olimlar badiiy matn leksikasini turli jihatlardan o'rganib, muhim ilmiy xulosalarga kelishgan. Biroq badiiy matnda leksik vositalarning keng qamrovli, tizimli tahlili hali-hamon dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Ushbu maqolaning maqsadi badiiy asarda leksik vositalarning o'rni va uslubiy xususiyatlarini ilmiy asosda ko'rib chiqish, ularning badiiy-estetik funksiyalarini aniqlash va zamonaviy o'zbek tilshunosligi nuqtai nazaridan baholashdan iborat.

1. Badiiy asar tilini o'rganish muammolari

Badiiy asar tilini o'rganishda ikki asosiy yo'nalish mavjud: lingvistik va stilistik. Lingvistik aspektda tilning muayyan tarixiy davrdagi holati, fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar o'rganilsa, stilistik aspektda yozuvchining tildan foydalanish mahorati, individual uslubi va badiiy ifoda imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Praga lingvistik to'garagi vakillari tilning vazifalarini farqlashda muhim hissa qo'shgan. Ularning fikricha, nutqiy faoliyat ikki asosiy vazifani bajaradi:

kommunikativ (aloqa-aralashuv) va poetik (badiiy). Badiiy matning asosiy belgisi — tilning estetik vazifasining ustunligidir. Tilshunos D.N. Shmelev ta’kidlaganidek, tilning estetik vazifasi nafaqat badiiy asarda, balki so’zlovchi o’z nutqining shakliga e’tibor bera boshlaganida namoyon bo’ladi.

O’zbek tilshunosligi olimi V.V. Vinogradovning badiiy nutq nazariyasi muhim metodologik asos sifatida xizmat qiladi. U badiiy nutqni «maxsus tashkil topgan til tizimi» sifatida ko’rib, leksik tanlov muallifning estetik maqsadiga xizmat qilishini ta’kidlaydi. Bu yondashuv badiiy matnni tahlil qilishda leksik birliklarni uslub va g’oya bilan bog’lab ko’rishni taqozo etadi.

2. Leksik vositalar tushunchasi va ularning tasnifi

Til tizimining markaziy tarkibiy qismi lug’aviy qatlam hisoblanadi. Leksik birlik deganda muayyan tushuncha yoki hodisani nomlash, tasvirlash va baholash imkonini beruvchi til unsuri tushuniladi. U nafaqat nominativ vazifani bajaradi, balki estetik, emotsional-ekspressiv hamda baholovchi funksiyalarni ham amalga oshiradi.

Ilmiy manbalarda leksik birliklar bir necha mezon asosida tasniflanadi. Birinchi mezon qo’llanish doirasi bilan bog’liq: umumxalq leksikasi va maxsus qatlam (kasbiy, ilmiy, terminologik birliklar) farqlanadi. Ikkinchi mezon tarixiylik bilan bog’liq bo’lib, arxaizmlar, tarixiy so’zlar va neologizmlar ajratiladi. Uchinchi mezon uslubiy xususiyatni nazarda tutadi: kitobiy, so’zlashuv, dialektal yoki poetik unsurlar.

Frazeologik birliklar lug’aviy tizimning alohida qatlamini tashkil etib, tarkibiy jihatdan barqaror va ko’chma ma’noga ega bo’ladi. Ular tilning obrazlilik darajasini oshiradi, matnga milliy rang-baranglik bag’ishlaydi. Sh. Rahmatullayevning tadqiqotlariga ko’ra, frazeologizmlar xalq tafakkurining mahsuli sifatida yuzaga kelib, tarixiy tajriba bilan chambarchas bog’liqdir. Badiiy asarda frazeologizmlar nafaqat tasviriylikni kuchaytiradi, balki milliy mentalitetni ham ifodalaydi.

Paremiyalar (maqol va matallar) xalq og’zaki ijodining qisqa, ammo mazmunan chuqur shaklidir. Ular ko’p asrlik hayotiy kuzatuv va tajriba natijasida shakllangan hikmatli ifodalardir. Badiiy adabiyotda maqollarning qo’llanishi qahramon nutqini jonlantiradi, fikrni lo’nda va ta’sirchan ifodalashga yordam beradi.

3. Leksik birliklarning badiiy-estetik vazifalari

Roman janrida leksik birliklar qator muhim badiiy-estetik vazifalarni bajaradi. Bu vazifalar quyidagilarga bo’linadi:

Obraz yaratish vazifasi. Qahramon nutqida qo’llanuvchi leksik birliklar uning xarakteri, ijtimoiy mavqei va dunyoqarashini ochib beradi. Shevaga oid so’zlar, kasbiy terminlar, xalqona iboralar qahramon portretini ishonchli va hayotiy qiladi.

Milliy kolorit yaratish vazifasi. Romanlarda xalqning urf-odatlarini, an’analari va milliy mentalitetini ifodalash uchun milliy-madaniy leksika keng qo’llanadi. Bu esa asarning hayotiyligi va ta’sirchanligini oshiradi.

Emotsional-ekspressiv ta'sir ko'rsatish. Sinonimlar, frazeologizmlar, ko'chma ma'noli so'zlar va obrazli ifodalar matnning hissiy ta'sir kuchini oshiradi. Metafora, metonimiya va boshqa badiiy tasvir vositalari leksik birliklar asosida yaratiladi.

Muallif uslubini shakllantirish. Yozuvchining so'z tanlashi, ma'lum leksik qatlamlardan foydalanishi uning individual uslubini yuzaga chiqaradi. A. Berdialiyevning yondashuvida so'z «faqat nom» emas, balki muallifning estetik maqsadiga xizmat qiluvchi vosita sifatida talqin etiladi.

Davr va muhitni aks ettirish. Tarixiy romanlarda istorizmlar va arxaizmlar, zamonaviy romanlarda esa neologizmlar qo'llanib, asar voqealari kechayotgan davrning til xususiyatlari yoritiladi. M. Yo'ldoshev tadqiqotlarida leksik o'zgarishlarning ijtimoiy omillar bilan aloqadorligi alohida ta'kidlanadi.

4. Semantik ko'chirish va ko'chma ma'no

Badiiy nutqda ma'no ko'chishi muhim o'rin tutadi. Metafora — o'xshashlik asosida bir predmet yoki hodisa nomining boshqasiga ko'chirilishi. U badiiy matnda bir necha funksiyani bajaradi: obrazlilikni kuchaytiradi, emotsional ta'sirni oshiradi, ma'noni chuqurlashtiradi. Metonimiya — yaqinlik asosida nom ko'chirish hodisasi. U ixcham, tabiiy va hayotiy ifoda yaratadi, ma'no qatlamini boyitadi.

Semantik ko'chirish so'zning asosiy ma'nosidan boshqa ma'noga o'tish jarayonini anglatadi va metafora hamda metonimiyadan kengroq tushunchani qamrab oladi. Masalan, «yurak» so'zi anatomik a'zo ma'nosidan tashqari jasorat, muhabbat yoki rahm-shafqat ma'nosida ham qo'llanishi mumkin. Bunday semantik kengayish badiiy matni ko'p qatlamli va chuqur mazmunga ega qiladi.

Xulosa

Shunday qilib, leksik vositalar badiiy asarning muhim tarkibiy qismi bo'lib, obraz yaratish, milliy ruhni aks ettirish, muallif uslubini shakllantirish va g'oyaviy-estetik mazmuni ochishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Sinonimlar, antonimlar, omonimlar, frazeologizmlar, paremiyalar, metafora va metonimiya kabi leksik birliklar matnning ta'sirchanligini ta'minlab, uni ko'p qatlamli, ramziy va chuqur mazmunli qiladi.

O'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida ushbu yo'nalishda amalga oshirilgan tadqiqotlar (A. Berdialiyev, Sh. Rahmatullayev, M. Yo'ldoshev, L. Abdullaeva va boshqalar) badiiy matn leksikasini tahlil qilishda mustahkam nazariy asos yaratgan. Keyingi tadqiqotlarda zamonaviy o'zbek nasridagi leksik birliklarning lingvopoetik tahlili kengaytirilishi maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Berdialiyev A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2021.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.

3. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili. – Toshkent: Fan, 2008. – 256 b.
4. Abdullaeva L. Leksicheskaya stilistika uzbekskoy xudozhestvennoy literatury. – T.: Fan, 1979.
5. Vinogradov V.V. O yazyke k xudozhestvennoy literatury. – Moskva, 1959.
6. Gorelikova M.I., Magomedova D.M. Lingvisticheskiy analiz xudozhestvennogo teksta. – M.: Russkiy yazyk, 1983.
7. Nurmonov A., Sobirov A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan, 2015.

